

Het Steenkuyl-orgel in de Remonstrantse Kerk te Rotterdam

GERCO SCHAAP

DE REMONSTRANTSE KERK

De Remonstrantse Kerk in Rotterdam-Centrum, ook bekend als *Arminiuskerk*, werd gebouwd in 1895-1897. De kerk is genoemd naar het boegbeeld van de remonstranten, de theoloog Jacob Hermansz. van Oudewater, ofwel Jacobus Arminius. Nadat de Dordtse Synode in 1619 de remonstrantse prediking had verboden, richtten de Rotterdamse remonstranten omstreeks 1632 een schuilkerk in, in een voormalige brouwerij achter de huizen aan de Vissersdijk. Ook na de Franse tijd, die in 1796 godsdienstvrijheid met zich meebracht, bleven de remonstranten kerken in de buitendijkse schuilkerk. Pas na meerdere overstromingen begon men te denken aan nieuwbouw.

De eerste plannen daarvoor ontstonden in 1879. Na weer een overstroming in 1894 kregen Henri Evers (1855-1929) en Jacobus Stok (1862-1942) opdracht een ontwerp voor een nieuwe kerk te maken. Stok was in dienst van de kerk en Evers was in 1889 getrouwd met een dochter van de predikant, dus de architectenkeuze lag voor de hand. Via grondruil verkreeg de Remonstrantse gemeente in 1895 een kavel aan de Westersingel aan de buitenrand van de stad. De bouw begon al in hetzelfde jaar. De kerk en de bijbehorende ruimtes werden groots opgezet (1300 zitplaatsen) en luxueus uitgevoerd in Jugendstil. Kunstenaars en vaklieden van naam werkten mee aan het interieur. Op 23 mei 1897 werd het gebouw feestelijk ingewijd. Op 31 augustus 1898 volgde de ingebruikneming van het orgel. Henri Evers zou in de nieuwe eeuw ook het Rotterdamse Stadhuis ontwerpen, dat vanaf 1913 werd gebouwd. Bij het bombardement van Rotterdam

Foto: Remonstrantse Gemeente Rotterdam

Een kerkdienst in de Remonstrantse Kerk in Rotterdam. Aquarel van de Rotterdamse kunstschilder Johan Miedema. De aquarel werd aangeboden in 1916 toen ds. W.H. Stenfert Kroese (1850-1920) zijn 40-jarig ambtsjubileum vierde. De afbeelding was in de vergetelheid geraakt maar kwam bij een veiling in de zomer van 2018 weer boven water.

bleef de kerk gespaard maar leed wel veel schade. Nadat de luiddklokken door de Duitsers waren gevorderd, werden na de bevrijding nieuwe klokken aangebracht. Het interieur is gaaf bewaard gebleven; orgel, kansel en balustrade vormen één harmonisch geheel. De invloed van de Jugend-

stil komt naar voren in onder meer het houtsnijwerk van de kansel, de lichtkronen en lichtarmaturen, en het bloemmotief van de ramen.

In de jaren '70 van de vorige eeuw zag het er even naar uit dat het gebouw aan de burgerlijke gemeente

Foto: Henri Buddenböhmer

De Remonstrantse Kerk van Stok en Evers (1897) aan het Museumpark.

verkocht zou worden, die de kerk tot moskee wilde bestemmen. In 1977 besloot de kerkenraad echter, na raadpleging van de gemeente, de kerk niet te verkopen. Dat hield wel in dat een groot bedrag, ca. f 500.000,- opgebracht moest worden voor achterstallig onderhoud en restauratie. Dat lukte: de restauratie werd in 1979 voltooid. In 2001 is het kerkgebouw overgedragen aan de Stichting Kerkgebouw Museumpark (sinds 2003 *Arminius, congres & debatcentrum*). De nieuwe eigenaar exploiteert het complex o.m. als debatcentrum en de kerkelijke gemeente wordt voornaamste huurder. Inmiddels zijn de kerk, het orgel en de consistorie aangewezen als rijksmonument.

ORGEL

In januari 1896 kreeg de firma Steenkuyl opdracht een “geheel nieuw en deugdzam orgel” te bouwen. Het werd een instrument van 24 registers, verdeeld over hoofdwerk, zwelwerk en pedaal en kostte f 10.850,-. Orgelfabrikant Daniël Gerhard Steenkuyl (1838-1921) was begonnen als meesterknecht van orgelmaker Pieter Flaes (1812-1889), die zelf was opgeleid bij de firma Bätz-Witte. Na Flaes' dood zette Steenkuyl de orgelmakerij onder eigen naam voort. In de eerste jaren bouwt hij nog in de

Foto: Willem Christian Meyboom

De speeltafel.

ambachtelijke 19^e-eeuwse traditie; vanaf de eeuwwisseling sluit hij aan bij nieuwere ontwikkelingen. Hij wordt in Nederland een van de eerste voorvechters van de buizenpneumatiek. Het Rotterdamse orgel is nog helemaal uit de vroege periode. “Met het kleinere orgel van de Amsterdamse Keizersgrachtkerk is dat in Rotterdam het best bewaard gebleven instrument van deze bouwer”, aldus Henk Verhoef, adviseur bij de laatste restauratie. Na de afbraak van het in 1901 voltooide, eveneens mechanische orgel van de Wilhelminakerk in Rotterdam is het tevens het grootste bewaard gebleven Steenkuyl-orgel.

AANPASSINGEN

Rond 1930 is het orgel aan een schoonmaak toe. De in 1924 benoemde organist Ferdinand Timmermans wil de gelegenheid aangrijpen om het orgel te wijzigen. Hij acht de wijzigingen nodig vanwege de “onvoldoende dispositie en de zwakke bezetting van het bovenklavier tegenover het zeer sterke onderklavier; hierdoor kan in de Godsdienstoefening een gebedsgezang niet naar den eisch begeleid worden, n.l. de koraalmelodie op het benedenklavier en de begeleiding zachter, doch met voldoende draagkracht op het bovenklavier.” De firma Standaart begroot de hoogst nodige werkzaam-

Naamplaat, aangebracht in 1932.

heden op 1.120 gulden, en wanneer het orgel wordt uitgebreid op 2.800 gulden. Nadat de kerkenraad advies heeft gevraagd aan de Nederlandse Klokken- en Orgelraad (NKO) wordt de firma Steenkuyl & Recourt benaderd voor een offerte. Hoewel hun eindbedrag hoger uitvalt dan dat van Standaart, wordt het contact met Standaart niet voortgezet. Na interne discussie over de noodzaak van bepaalde veranderingen krijgt Arie Recourt, de medefirmant die het bedrijf van Steenkuyl na diens overlijden voortzet, in de zomer van 1932 opdracht om voor een bedrag van f 4.040,- aanpassingen aan het orgel te doen. De aanpassingen omvatten onder meer:

- schoonmaak incl. intoneren en stemmen
- vervanging koperen draden
- Bourdon 16' als transmissie op het pedaal speelbaar gemaakt
- frontlade van de 16 grootste pijpen van Prestant 8' pneumatisch gemaakt
- Violoncel 8' aan pedaal toegevoegd op nieuwe pneumatische lade
- op het bovenklavier toegevoegd: Voix céleste i.p.v. Gemshoorn 8' en Quintadeen 8', Basson-Hobo 8', Nazard 2½' en Sexquialter (feitelijk een Terts) op nieuwe pneumatische laden

Foto: Willem Christian Meyboom

- Gemshoorn 8' (zwelwerk) als Gemshoorn 4' op hoofdwerk geplaatst
- vier *comprisseurs* (schokbrekers) aangebracht voor pedaal, hoofdwerk en zwelwerk (2)
- Viola 8' en Piccolo 2' (ZW) en Viola di Gamba (HW) sterker geïntoneerd.

Adviseur Henk Verhoef concludeert in zijn brochure dat organist Timmermans, de drijvende kracht achter deze aanpassingen, waarschijnlijk op de hoogte was van de laatste ontwikkelingen op orgelbouwgebied, bijvoorbeeld de invloed van de Duitse *Orgelbewegung*. "Paste de oorspronkelijke dispositie volledig in de Nederlandse traditie, de nieuwe registers gaven het orgel een internationaler aanzien."

TWEDE VERBOUWING

Nadat de kerk is hersteld van oorlogschade zijn midden jaren '50 weer reparaties aan het orgel nodig vanwege droogteschade door de beruchte combinatie van droge vrieslucht en verwarming. Orgelbouwer Leeftang inspecteert het orgel en stuurt in mei 1956 een offerte naar de kerkenraad voor wat in feite een volledige restauratie zal worden à f 6.550,-. Het werk begint pas een jaar later en omvat

onder meer een volledige windladenrestauratie ter plaatse, winddicht maken van balgen en kanalen, restauratie van de Barker-machine, vervanging van alle draden, invoeringen, leren moeren en pulpeten, en verandering van een aantal registers:

- vernieuwing van de Nazard 2 $\frac{3}{4}$ ' (nu Nasard)
- vervanging van Piccolo 2' door Octaaf 2'
- vernieuwing van de Sesquialter (met bestaand pijpwerk)
- nieuwe Scherp 3-4 st.

Om alles te kunnen neerzetten, verwisselt Leeftang een aantal registers van plaats.

Het voornaamste motief voor deze verbouwing is Timmermans' wens om het tweede klavier luider te laten klinken. Daarnaast getuigt ook deze verbouwing volgens Verhoef van Timmermans' vernieuwingszin. Maar nu leidden alle uitbreidingen en veranderingen ertoe dat vooral het zwelwerk erg vol komt te staan, wat het lastig tot onmogelijk maakt om onderhoud te plegen.

DE RECENTE RESTAURATIE

Op enig moment is het onderhoud van het orgel overgegaan van Leeftang naar de firma Van den Heuvel.

Zij maken het orgel in 1978 schoon en voeren reparaties uit waarbij onder meer aan de pneumatiek wordt gewerkt. De combinatie van mechanische en pneumatische tractuur blijkt moeilijk af te regelen en levert regelmatig storingen op. Rond 2010 is het orgel in matige staat. Er is veel lekkage, de mechaniek hapert en er zijn allerlei storingen. In de loop van 2013 wordt Henk Verhoef om advies gevraagd met het oog op een restauratie. Na inspectie schrijft hij begin 2014 een rapport en restauratieplan voor het orgel. De offerte van Pels & Van Leeuwen Orgelbouw komt als beste uit de vergelijking en na een snelle en succesvolle fondsenwerving geeft Arminius in februari 2015 opdracht voor de restauratie. Het blijkt niet eenvoudig een uitgangspunt te formuleren voor de restauratie "vanwege het contrast tussen het instrument in zijn oorspronkelijke gedaante, en de verbouwingen van 1932 en 1957", aldus de adviseur. "Steenkuyl maakte een superieur orgel van de beste materialen, maar het werk van Recourt en Leeftang haalde dat niveau bij lange na niet. Vooral het labiale pijpwerk

Foto: Willem Christian Meyboom

Liturgisch centrum en Steenkuyl-orgel na restauratie.

Bovenin het front bevinden zich vijf medallions die v.l.n.r. de componisten Jan Pietersz. Sweelinck, J.S. Bach, Maarten Luther, George Fr. Handel en Felix Mendelssohn Bartholdy voorstellen. Foto van voor de restauratie.

Foto: Piet Bron

Pijpwerk van het hoofdwerk; van rechts naar links: Bourdon 16', Gemshoorn 4', Roerfluit 8', Octaaf 4', Cornet (opgebankt), Trompet 8'. De houten pijpen uiterst links zijn van de Subbas 16' (pedaal).

Foto's: Willem Christian Meyboom

Achterkant front met bovenin de conducten van de Prestant 8'. Direct achter het front staat een pneumatische lade van Recourt, oorspronkelijk gebouwd voor de Gemshoorn 4' maar door Leeftang bestemd voor c^o-g³ van de Viola di Gamba HW (C-H waren transmissies van de Violoncello, die op een aparte pneumatische lade stond, ook achter het front). Bij de restauratie is de lade enigszins verbouwd en bevat nu een volledige Viola di Gamba (C-H Recourt, vanaf c^o Steenkuyll), waarvan C-f¹ mede dienen als Violoncello van het pedaal. In plaats van alleen in het groot octaaf, is nu dus de volledige Violoncello gecombineerd met de Viola di Gamba. De Recourt-lade voor de Violoncello is verwijderd, waarmee de zo gewenste ruimte is ontstaan achter het front.

uit 1932 stak al te ongunstig af bij het oorspronkelijke werk. De pijpen uit 1957 waren beter van kwaliteit, maar omdat de in dat jaar toegevoegde stemmen uit een heel andere klankwereld kwamen, bleven het vreemde eenden in de bijt." Daarbij was de orgelkas, vooral die van het zwelwerk, erg vol geraakt. Behalve dat normaal onderhoud daardoor moeilijk was, had deze situatie ook gevolgen voor de klank: de toegevoegde laden met hun tractuur en de erop staande pijpen verhinderden een goede klankuitstraling. Verhoef: "De nieuwe registers hadden het probleem dat ze hadden moeten oplossen juist vergroot, en voor het onderhoud was een onmogelijke situatie ontstaan."

Alleen technisch herstel en handhaving van de bestaande situatie was dus geen optie. Reconstructie van de

oorspronkelijke situatie is overwogen maar zou als het ware de geschiedenis van het orgel uitwissen, wat vanuit restauratie-ethisch oogpunt niet te verantwoorden is. "Uiteindelijk zijn we uitgegaan van herstel van het Steenkuyll-orgel zoals dat in 1898 tot stand kwam, met behoud van die waardevolle momenten uit de geschiedenis die een storingsvrij functioneren niet in de weg staan." Besloten werd twee van de door Recourt toegevoegde pneumatische laden te handhaven. Ook de door hem verbouwde lade van de Bourdon 16' kon onveranderd blijven. "Met het behoud van deze drie laden kon een prachtige, kleurrijke dispositie worden verwezenlijkt die trouw is

aan het oorspronkelijke orgel én zijn geschiedenis respecteert:

- alle nog bestaande pijpen van Steenkuyll zijn teruggekeerd naar hun oude plaats, afgezien van de Gemshoorn 8', die als 4' op het hoofdwerk is gebleven;
- Piccolo 2', het enige oude register dat verloren ging, is gereconstrueerd op zijn oorspronkelijke plaats;
- op het zwelwerk is de Basson-Hobo van Recourt gebleven, inclusief de pneumatische lade die hij ervoor maakte;
- Nasard 2 $\frac{3}{8}$ en Terts zijn gebleven op de plaats van de oorspronkelijke Gemshoorn 8', waar ze sinds 1957 stonden;
- van de Violoncello 8' zijn c^o-f¹

- gecombineerd met de Viola 8' (C-H waren dat al) zodat de lade van de Violoncello kon vervallen;
- vervallen zijn Quintadena 8', Voix céleste 8', Octaaf 2' (zwelwerk) en Scherp;
 - de pijpen van de Terts zijn vervangen door pijpen uit de vervallen Octaaf 2' en Scherp."

CAHIER

Ter gelegenheid van de heringebruikname van het orgel op 11 september 2016 verscheen een informatief 'cahier' onder redactie van Koen Holtzapffel. Het leeuwendeel is geschreven door Henk Verhoef; hij beschrijft daarin de bouw en wordingsgeschiedenis van het orgel en gaat dieper in op de recente restauratie. Verder bevat het onder meer artikelen van predikant Eric Cossee ('Dit orgel heeft een vrijen wil. Het orgel bij de Remonstranten door de eeuwen heen'), predikant Christiane Berkvens-Stevelinck ('Een orgel-eregalerij. Vijf componisten, vijf medaillons'), een interview met de inmiddels vertrokken organist Aart Bergwerff en een Lijst van Organisten 1633-2016 van de Remonstrantse Gemeente Rotterdam. Alleen de digitale verwijzing naar de klank van het orgel op de laatste bladzijde klopt niet (meer).

De brochure is nog verkrijgbaar bij het kerkkantoor van Arminius, e-mail info@remonstrantenrotterdam.nl.

BRONNEN

- P.L. Slis, De Remonstrantse Broederschap – Biografische naamlijst 1905-2005, Delft 2006
- Henk Verhoef, 'Terugkeer van een muziekinstrument; het orgel en zijn restauratie, in Koen Holtzapffel (eindred.), *Een prominent instrument*, Rotterdam 2016
- Hans Fidom (eindred.), *Het historische orgel in Nederland 1894-1901*. Amsterdam, Stichting NIVo, 2008
- Informatie van Wikipedia

Met dank aan Henk Verhoef voor extra informatie en aan Willem Christian Meyboom, Piet Bron en Henry Buddenböhmer voor hun fotomateriaal.

Rotterdam, Remonstrantse Kerk
 Bouwer: D.G. Steenkuyt, 1898
 Wijzigingen: fa. Steenkuyt & Recourt, 1932; fa. E. Leefflang, 1957
 Restauratie: Pels & Van Leeuwen Orgelbouw, 2015/2016

Volgorde registers vanaf het front

Manuaal I Hoofdwerk (C-g³)

Prestant	8 vt	geheel 1898; C-d ^o in het front, tin
Viola di Gamba	8 vt	C-H 1932, vanaf c ^o 1898
Bourdon	16 vt	geheel 1898; C-h ^o eiken, vanaf c ^o metaal
Gemshoorn	4 vt	1898/1932; metaal; C-g ² was oorspr. c ^o -g ³ van Gemshoorn 8 vt (II), gis ² -g ³ uit 1932
Roerfluit	8 vt	geheel 1898; C-H eiken, vanaf c ^o metaal
Octaaf	4 vt	geheel 1898; metaal, als overige prestanten
Cornet	5 st	geheel 1898; vanaf c ¹
Quint	3 vt	geheel 1898; metaal, als overige prestanten
Mixtuur	4 st	geheel 1898, kleinste 2 pijpen 5¼-koor uit 1978
Octaaf	2 vt	geheel 1898; metaal, als overige prestanten
Trompet	8 vt	geheel 1898; koppen lood, stevels metaal, kelen en tongen messing, krukken koper

Manuaal II Zwelwerk (C-g³)

Salicionaal	8 vt	geheel 1898; metaal
Viola	8 vt	geheel 1898; metaal
Nasard	2½ vt	geheel 1957; metaal, conisch
Terts	1½ vt	2016, samengesteld uit vervallen Octaaf 2 vt en Scherp (1957); factuur als Nasard
Holfluit	8 vt	geheel 1898; C-H eiken, vanaf c ^o metaal
Salicet	4 vt	geheel 1898; metaal
Roerfluit	4 vt	geheel 1898; metaal, factuur als Holfluit
Piccolo	2 vt	2016, metaal, maten ontleend aan Piccolo 2 vt orgel Keizersgrachtkerk Amsterdam (Steenkuyt 1897)
Dulciaan	8 vt	geheel 1898; factuur als Trompet 8 vt (I)
Basson-Hobo	8 vt	geheel 1932; Duits fabriekspijpwerk, op eigen lade, opgebankt

Pedaal (C-f¹)

Volgorde naar voethoogte/registersoort

Subbas	16 vt	geheel 1898; eiken open fluit, op eigen lade tegen achtermuur
Prestant	8 vt	geheel 1898; C-gis ^o in het front, tin, a ^o -f ¹ metaal
Bourdon	8 vt	geheel 1898; metaal
Octaaf	4 vt	geheel 1898; metaal
Fagot	16 vt	geheel 1898; factuur als Dulciaan 8 vt; enge, traag verlopende menatuur
Trombone	8 vt	geheel 1898; factuur als Trompet 8 vt (I)

Koppelingen (treden)

Man. I – Man. II
 Pedaal – Man. I
 Pedaal – Man. II
 sterke stemmen / sterke stemmen Pedaal

Tremulant

Samenstelling Mixtuur:

C			2	1½	1	¾
Fis			2½	2	1½	1
fis ^o		4	2½	2	1½	
fis ¹	5½	4	2½	2		

Samenstelling Cornet:

c ¹	8	4	2½	2	1½
----------------	---	---	----	---	----